

РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ

Повратак из будућности

ФИЛУМ

Зборник радова

Зборник радова са научног округлог стола ПОСЛЕ 150 ГОДИНА:
РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ одржаног у оквиру XVIII међународног научног
скупа *Српски језик, књижевности, уметности*

(Крагујевац, 26. октобар 2023)

РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ – ПОВРАТАК ИЗ БУДУЋНОСТИ

Уредник

Др Ана Живковић, ванредни професор

Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац

2024.

Александра В. ЧЕБАШЕК НЕШКОВИЋ¹

*Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за научноистраживачки рад*

СМИСАО (НЕ)СРЕЋЕ И ОТУЂЕЊА: КА ДОМАНОВИЋЕВОЈ ПСИХОЛОШКОЈ ПРИПОВЕЦИ²

Основна намера рада је преиспитивање феномена среће: одговорити на питање карактеризације и доживљаја среће у Домановићевим приповеткама о срећи („Разорена срећа”, „Промашена срећа”, „Срећа”, „Рођендан” (рођендан као најсрећнији дан у години)). Следећи ниво анализе обухвата тумачење Домановићевих ликова помоћу којих се преиспитују мотиви (не)среће и отуђења, те и врсте и степена, чиме постижемо целовитији увид у наречену проблематику. На задатом корпусу бавећи се психолошком карактеризацијом, настојимо да укажемо на комплексност симболије среће, чија се природа приказује као вишеструко проблематична: дискутабилна дефиниција среће јунаке одводи пут отуђења, на ком, неретко доведени до egzистенцијалне границе, самоиницијативно доводе у питање смисао живота и постојања. Стога, граница између среће и несреће остаје проломљена и условљена специфичним доживљајем истих, што доводи до тога да се јунаци, тежећи ка „срећи”, преображавају у несрећне, отуђене, очајем испуњене идентитете. Пратећи нити трагичних судбина, индивидуализацијом карактера биће осликана психолошка димензија ликова, уз посебан фокус на симболичке аспекте среће као пролазне и променљиве животне филозофије.

Кључне речи: приповетке о срећи, проза, Радоје Домановић, психолошка карактеризација, срећа, отуђење

*Срећа бива радикално друкчија од бола, иако
такође радикално заокупи човека. Онај ко паћи,
у ствари, не само шито се паћи о разлозима своје
паћње, већ кроз паћњу себе уздиже до проблема, и на
тај начин се уопште паћи о смислу бивштовања.
Онај ко је срећан, не познаје бивштовање као
проблем, с обзиром да сам у пошћуности прихватио
своју судбину и кристијаје на њу те нема разлога да је
одбацује (Натоли 1996: 14 према Галимберти 2018:
81).*

1 aleksandra.cebasek@filum.kg.ac.rs

2 Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2024. години број 451-03-66/2024-03/ 200198).

1. Увод

Несумњиво да је Радоје Домановић критичкој литератури, али и широј читалачкој публици најпре познат по својим сатиричним приповеткама као што су „Данга”, „Вођа” и „Мртво море”. Међутим, несатиричне приповетке крију у себи мноштво разноврсних тема³, савршено психолошки конструисане ликове и сложене прозне поступке. Сврставајући их у маловарошке приче, Горан Максимовић (2000: 14) приповетке које су корпус овог рада, „Рођендан”, „Промашена срећа” и „Разорена срећа”, категорише као психолошке и социјалне приповетке о промашеним и ускраћеним хтењима и идеалима. Са друге стране, Вученов (1959: 241) приповетке „Разорена срећа” и „Промашена срећа” назива приповеткама о промашеним животима. Очигледна проблематика у виду животних промашености представља примарни слој аналитичког раслојавања Домановићевих приповедака о срећи. На поменуто, надовезаће се увиди у исходе људских судбина, што отвара простор за препознавање, тумачење и симболику среће као дефинишућег појма прошлости и садашњости. У зависности од психолошке карактеризације ликова, препозната је комплексност доживљености среће, што посматране јунаке одводи у преиспитивање себе, смисла живота – и коначно, у отуђеност. Стога, граница између среће и несреће остаје проломљена и условљена специфичним доживљајем истих, до те мере да се јунаци, тежећи ка „срећи”, преображавају у несрећне, отуђене, очајем испуњене идентитете.

2. Покушај дефинисања среће: емоција, степеновање, доживљеност

Испуњујуће осећање без ког се данашњица 21. века не може замислити јесте – у најширем могућем смислу – осећање среће. Срећа, као једна од главних преокупација западне мисли, често је доживљавана као „централна тачка људског искуства” (Нитл 2008: ix). Мисао о срећи, срећнима, чинити друге срећним, поприма обресе духовне, етичке и, коначно, животне обавезе, да поприма обличје наметнутог и обавезног постулата без ког је незамисливо живети. Дискурс о срећи у 21. веку не само што постаје испразна флоскула, илузија, фразеологизам, већ и постаје изванредни продукт уносне комерцијализације. Бујање дискурса о срећи / дискурса среће у различитим сферама, као и хиперпродукција у вези са постизањем и остваривањем среће, све више су присутне у медијским садржајима (в. Зевник 2014: vii). Филмови (*Pursuit of happiness*, *Eat, pray, love*), књиге (популарна (позитивна) психологија), новине (чланци и тестови о степену (уне) среће(ности)), па чак и индустрија и потрошачка култура (рекламне кампање засноване на потреби куповине производа зарад осећања среће) доприносе популаризацији среће као недостатног и жељеног феномена. Са друге стране, што се обичног човека тиче: „индивидуалистичка модерност у прворазредној вредности појединца предвиђа срећу као највиши идеалитет” (Николић 2015: 132). Дакле, срећа у домену најшире могуће схваћеног бивствовања представља смисао и животну нужност.

3 О трагичном као естетичко-етичком феномену, које се савршено надовезује на тему овог рада, у несатиричним приповеткама, в. Солеша 2015.

Важно је подвући како феномен среће није подложен директној, потпуној, енциклопедијској дефиницији – она је стање доживљености, одн. боље речено, стање ума. Пет општих и универзалних емоција које су апсолутно истоветно преводиве на чак 11 светских језика јесу срећа, туга, љутња, страх и љубав (уп. Кевечеш 2003: 4). Људска емоција као универзални и специфични ентитет врши ултимативни ауторитет не само над индивидуом као таквом већ и над друштвом и културом. Другим речима, перцепција индивидуалне осећајности емоције детерминише индивидуу на личном плану, али је смешта и унутар парадигме мишљења друштва и културе. Када се говори о (не)срећи, говори се о саобразној култури времена, а унутар те културе, о личним начинима доживљавања осећања (не)среће (уп. Галимберти 2018: 80). У зависности од искуства⁴ осећања емоције – у овом случају (не)среће – појединац се позиционира на друштвеном, културолошком и емотивном нивоу. Тежња за срећом, постајањем и остајањем срећним, представља сврху живота појединаца, али, упозорава Фројд, она има позитиван и негативан циљ: „с једне стране, [људи *прим. ауш.*] желе одсуство бола и незадовољства, а с друге стране доживљавање снажних задовољстава. У ужем смислу речи, „срећа” се односи само на ово друго” (Фројд 1979: 277). Међутим, говорећи о Фројдовој парадигми среће⁵, Слободан Владушић (2015: 32) примећује: „Срећа је, дакле уграђена у принцип задовољства као њен најинтензивнији облик те се управо по тој интензивности разликује од спокоја”. Иреверзибилним тумачењем Владушића проистиче како спокоја нема у срећи, што јесте и парадоксално и трагично: да ли би то онда значило да је осећање срећа чиста епизодична утопија, односно илузија?

Уколико се начини осврт на синониме речи срећа у *Речнику синонима* Павла Ђосића, као доминантни, јављају се озареност, задовољство, благостање, блаженство, склад и добробит (уп. Ђосић 2008: 538). Са друге стране, појам среће може се поредити са мирнијим појмом ведрине (уп. Галимберти 2018: 79), који тежи нултом степену конфликтности и поштовању субјективности. Најшири појам, срећа, обухвата у себи наведене употребне термине, што дозвољава извесну класификацију значења. Нитл (2006: 16–30) у студији *Happiness: The science behind your smile* говори о трима нивоима среће:

4 Лука Зевник у својој студији из 2014. године *Критичке перспективе у истраживању о срећи: рођење модерне среће* (orig. *Critical Perspectives in Happiness Research: The Birth of Modern Happiness*) говори о својеврсној генеалогии среће изведеној на основу становишта Мишела Фукоа. Користећи се Фукоовим генеалогским приступима, Зевник спроводи генеалогску анализу среће уз помоћ Фукоовог концепта искуства: три међусобно повезане осе искуства које чине искуство било којег објекта су оса истине, оса односа према сопству и оса моћи (уп. Зевник 2014: 35–61). Намера је осветлити рађање среће у западној култури које се дешавало у 17. и 18. веку, уз примену генеалогске анализе, те постаје јасно како је њено рађање започето још у периоду ране институционализације хришћанства. Главни разлог овако широког Зевниковог хронолошког фокуса био је у томе што је, да би се рађање среће схватило као један од одлучујућих прелома у историји западне мисли, прво потребно разумети искуство које му је претходило.

5 „[О]слобађајућа мисија Фројдовог текста *Нелагодности у култури*, која започиње деконструкцијом последњих остатака религиозног осећања завршава пред ауторитетом либидо, које сада прописује и дефиницију среће и смисао живота, претећи човеку не више Страшним Судом, већ неурозом” (Владушић 2015: 35).

1. Срећа I степена – позитивно, тренутно осећање среће;
2. Срећа II степена – равнотежа позитивних и негативних осећања, благостање⁶ (хедонизам);
3. Срећа III степена – индивидуално осећање бивствовања среће, психичко благостање / блаженство (*eudaimonia*).

Подразумевајући тренутна осећања, најнепосреднији и директни осећаји среће укључују емоцију или осећање попут радости и задовољства. Ова осећања су пролазна и имају непогрешиву и специфичну феноменологију – свеобухватно асоцирају на радост (осећање настало несвесним постизањем жељеног стања уз препознавање да се жељена ствар догодила). Овакав осећај среће спада у *срећу I нивоа* (уп. Нитл 2006: 17). Са друге стране, осећање задовољства и позитивности (нпр. бити задовољан својим животом) подразумева дугорочни баланс позитивних емоција кроз време, појединце, ситуације. Не тичући се толико директних осећања колико поменутог расуђивања о балансу, одн. равнотежи осећања, *срећа II нивоа* представља хибридно емоција и расуђивања о емоцији. Синоними за ову врсту среће су животно задовољство, благостање⁷ и испуњење / испуњеност, те је поменуто осећање среће непосредније, емотивније, условно речено мерљиво, апсолутно, морално, политичко, когнитивно, будући да укључује културне норме⁸ и вредности (уп. Нитл 2006: 17). Такође, оно укључује сложене когнитивне процесе као што је поређење са алтернативним могућим исходима (в. Нитл 2006: 19), нпр. бити срећан упркос негативној ситуацији, бити свестан среће у несрећи, итд. Још шире и дубље осећање среће везује се за Аристотелов идеал доброг живота *eudaimonia*, који се понекад преводи као срећа. *Eudaimonia* подразумева живот у коме особа цвета или испуњава свој прави потенцијал. Такав живот може да укључује многа позитивна емоционална искуства, али не мора да их подразумева. Дакле, цветање и испуњавање потпуног животног потенцијала, који је основа *среће III нивоа* (Нитл 2006: 20), сагледана је на основу Аристотеловог „доброг живота“ или појма *eudaimonia*, уз дигресију како овај ниво / степен среће нема карактеристичну феноменологију, будући да сам по себи није емоционално стање. Другим речима, не постоји јединствено осећање које је могуће осећати, а да оно симболизује постизање еудаимоније зато што она представља индивидуални потенцијал који је за сваког различит⁹ (уп. Нитл 2006: 20). Уколико о свом потенцијалу среће разлучује појединац, субјект, онда је такав аспект посматрања психолошки користан у виђењу и доживљају среће. Уколико

6 Важно је напоменути како се са емпиријским истраживањем осећања благостања (*well-being* / срећа) уводе две различите филозофије, односно две различите традиције засноване на различитим погледима на људску природу и конституисање доброг друштва – хедонизам и еудаимонизам (уп. Рајан, Деци 2001: 143). Будући да превазилази оквире и захтеве овог рада, неће бити речи о детаљним сличностима и разликама поменутих филозофија.

7 Као један од варијетета среће јесте субјективно благостање које детерминише постојање кључне компоненте, животне сатисфакције (уп. Нитл 2006: 33).

8 Културна конструкција среће је, дакле, увек уско повезана са односима моћи у друштву (Зевник 2014: 31).

9 Није могуће проценити шта је и колики је нечији (животни) потенцијал.

о потенцијалу одлучује психолог или друштво, уз савете шта би се требало урадити, онда ствар нагиње ка моралисању – а срећу – у оквирима ма ког мишљења не би требало вагати и мислити кроз моралисање.

Зарад адекватнијих увида у садржину приповедака, карактерне особности одабраних јунака и у феноменологију среће, аналитички део рада биће секвенцијално раздељен на основу корпуса, будући да проблематика (не)среће и отуђења јесте заједничка, али не и свуда истоветна црта. Различита узрочност, доживљеност, описаност и проблематичност среће у приповеткама скрива њену дивергентну и комплексну симболику. Реч је о разнородним индивидуалним парадигмама среће које се уско додирују са питањима деструкције (патријархалне) породице, страдања, кривице, варљивости, празнине и отуђености.

3. Уништена срећа у приповеци „Разорена срећа”

Исповест о трагичној прошлости бившег робијаша, Стевана Симића, приповетку „Разорена срећа” чини погодном за психолошке увиде у најдубље људске потресе. Иначе неповерљив према људима, Стеван се први пут отвара наратору, говорећи о својој далекој прошлости и богатој, угледној породици трговаца. Говорећи о несатиричним Домановићевим приповеткама, Снежана Миловановић Милић (1999: 94) истиче како њих повезује једна заједничка морфолошка црта која се тиче статуса приповедача. Реч је о појави ЈА-форме приповедања, где се јавља дуплирана ЈА-форма коју карактерише оквирна структура и удвајање приповедача, што карактерише ову приповетку. На почетку у оквирном делу приче јавља се приповедач у првом лицу који ће, као посредник, изнети читаоцима причу коју прича други, унутрашњи приповедач, такође у првом лицу.

Већ са 22 године био је верен, испуњен маштањима о срећи и љубави са женом коју воли, али један тренутак срушиће сву срећу, наду и планове – покушај убиства оца од стране Стеванових ујака након ког, видевши унезверена лица мајке и сестре, Стеван осети „злослуту, чудно и непојмљиво зујање, као гласове који с другог света долазе” (Домановић 2009: 195). Стање шока потпуно избличава свест и понашање Стеваново: „За неколико тренутака престаде у мојој души свака мисао. Затим ме обузе неко тупо, неразговорно осећање. Не осећам ни жалости, ни страха, ни бола” (Домановић 2009: 196). У тренуцима очеве борбе за живот, у Стевану расте жеља за осветом због његове / њихове уништене среће која је требало кроз кратко време да наступи: „Зажелех освету страшну и грозну. Осетих у себи толико гордости и снаге да се могу одупрети целој свету. Зажелех да рушим, обарам да цео свет сурвам” (Домановић 2009: 197). Мислећи о сопственом губитку и породичној несрећи, Стеван гледа у идеални пример среће који ће њему бити одузет, слику са дана венчања родитеља. Свест о уништеним надама и одузетој срећи додатно подгрева жељу за осветом, која резултира пропашћу само породице као патријархалног императива тадашњег времена, већ и породичне среће као такве. За Симиће, она више не постоји. Распад породице започет је очевим страдањем, док Стеванова освета, убиство ујака, затвор и робија тај распад довршавају. Пропаст коси не само њега као индивидуу, већ и брата и

мајку, али психички уништава и преживелог оца који, у нади да може спасити сина, распродаје имање. Предајући се алкохолу, Стеванов отац умире од туге за њим.

Деценијама касније, Стеван започиње нови живот као обућар¹⁰ водећи усамљенички живот. Човек видно „незадовољан својом судбином” (Домановић 2009: 192), верно се предавао послу и мислима, уз видно изненађење зашто ико – односно наратор – показује интересовање за њега, одбаченог робијаша. Упркос признању како јесте починио убиство Стеван не одаје утисак убице и рђавог човека: „глас му је некако чудно дрхтао и изражавао горчину према свету и бол чисте невине душе” (Домановић 2009: 192). Дакле, породична и лична срећа нештају услед несрећа и страдања, а Стеван, годинама касније остаје оно што је и био крочивши у затвор – сам, отуђен и доживотно осуђен на изопштеност.

4. Материјална (не)срећа у приповеци „Промашена срећа”

У приповеци „Промашена срећа”, примарно је осликана идилична, патријархална, сиромашна, али срећна породица. Међутим, одлазак сина Томе на занат не води очекиваним правцем. Осетивши снагу моћи, новца и независности, Тома се удаљава од своје породице. Суровост и патња кроз које је прошао у почетку свог рада, од њега стварају охолог и мрзовољног човека. Хрлећи ка стицању што већег богатства, јунак (п)остаје саможив, суров, али усамљен: „...љубав његова према родитељском дому бивала [је] све хладнија и хладнија. Занимао га је само његов посао, коме је био сав предан, а већ су га биле почеле обузимати и жеље за богатством, јер је мислио да је срећа у томе” (Домановић 2009: 206). Индивидуална парадигма среће, испуњености и задовољства за Тому представља стицање богатства ма којим средствима: „Пред собом је имао само циљ да се обогати, да стече што више новаца и да тиме постане срећан, говорећи понекад: ‘Кад имаш злата: имаш свега, а немаш ли тога: немаш ничега!’” (Домановић 2009: 210). Упркос стеченом новцу који штеди до граница шкртости, Тома наставља да живи у беди, у маленој собици, не желећи чак ни да се жени јер једино новац за њега представља непресушно задовољство.

Некадашњи осетљиви, уплакани дечак који пати због расанка са породицом, одузеће од брата, породичног човека, оно мало имања осталог од оца. Сав се предајући штедњи, наплати камата и новцу, Тома дубоко верује да је управо срећа то – материјално. Но, брзина живота доводи до Томине запитаности над својом судбином, те изванредним психолошким увидима интимне борбе са самим собом, Тома спознаје: „Вечито сам, па ћу и умрети у самоћи” (Домановић 2009: 212). Изненађујуће, наједном почиње редовно да иде у цркву, но звона као да су леденим гласом изговарала:

10 Милосављевић Милић (1999: 98) скреће пажњу на амблематичку функцију оквирног хронотопа у овој приповеци, где је опис ентеријера усмерен ка унутрашњој карактеризацији главног јунака – обућарски дућан треба да означи Стеванову вредноћу, позитивну страну његове личности, с обзиром на његову трагичну кривицу.

„Страшна је смрт, страшна је смрт!...’ Осети се малаксао и окрете се, те пође натраг. [...] ’За мноме не би имао ко и заплакати!’ – паде му мисао на ум, и телом као да му прође нека ледена језа. Сети се родитеља и брата који је погинуо пре три године, и туга му притиште душу.” (Домановић 2009: 212)

Туговање је било кратког даха, будући да наједном сви облици среће, задовољних и испуњених људи и срећних породица у његовом окружењу постају одурни и неподношљиви. Разлог томе је завидна црта његовог карактера. Посматрајући ћурчијину породицу коју ће касније избацити на улицу: „– Немају новца ни кирију да ми плаћају на време, па су ипак срећни! – помисли Тома у себи. – Ја немам никога!” (Домановић 2009: 214). Немајући сем новца нигде никога, остаје дубоко сујетан, вечито незадовољан, злобан, несрећан и што је најважније, сам и отуђен.

5. Свест о илузорности среће у приповеци „Срећа”

Типизирани карактер јунака, блудни син, главни је јунак Домановићеве приповетке „Срећа”. И овде се, као и у осталим приповеткама, јавља срећна, али сиромашна породица из које јунак потиче, а којој из обести, потребе или пак срамоте, окреће леђа. Поставши чиновник, и уз то наследивши очево и стричево имање, јунак ове приповетке губи визију о породичним и патријархалним вредностима, предајући се блуду, разврату и бесомучном трошењу новца. Свет у ком живи блудни син је свет илузија:

„ја поверовах срећи својој, која ме беше тако раскошно даривала, и пред мојим очима пуче будућност ведре, весела, обасјана ружичастим сјајем среће; понеше ме чаробни, слатки снови, и ја, загрљен са срећом својом, пун вере и наде, поћох, с њом напред, у будућност, на сусрет рајским уживањима, које ми се обилато нудише са свију страна. Свега доста, сувише. [...] У својих тридесет година ја сам већ био сит, пресит свих могућих задовољстава. [...] Досадно, све досадно.” (Домановић 2009: 221, 222)

Освешћење о проблематичним цртама свог карактера индиректно сучељава смисао истинске наспрам илузорне среће. Чак и привидна срећа у блуду престаје презасићењем свих задовољстава. Препуштање разврату, блуду и пороцима резултира задовољењем нагомиланог либида, непосредним задовољством и жељеном независношћу од спољног света (уп. Фројд 1979: 280). Задовољење нагона представља срећу, али краткотрајну, будући да постаје узрок тешких патњи. Психолошким нијансирањем, Домановић свог јунака доводи до препознавања сопствене изопачености: „Постао сам био злобан на све што сам очима гледао, завидео сам свему, све ми изгледаше свеже, испавано, срећно, само ја бедан, сломљен, јадан” (Домановић 2009: 224).

Приликом посете свог завичаја и родитељске куће у којој сада живе браћа од ујака са женама и децом, јунак бива дочекан уз највише почести – дубоко испоштован од стране породица које воде живот сасвим другачији од његовог, али су ипак задовољни и срећни: „Тај тако срдачан, усхићен дочек, та радост мојих

рођака при виђењу и нехотице ме је побуђивала да ову простоту, пуну свежине живота, поредим са данима којима сам ја проживео” (Домановић 2009: 225). Управо поменуто освешћење о смислу истинске / илузорне среће јунака додатно иритира и боли, јер он је сам и несрећан. У таквом окружењу, блудни син очајава јер на мир, радост и породично благостање није навикао:

„Осећам умор, малаксалост, трепери ми цело тело, сваки живац. Легнем. ...одједном кресну однекуд изненада, неочекивано неповољна мисао, тешка, а ни сам не знам што, мучна. Она изазове другу, луђу, тежу; друга трећу, трећа четврту, и за тренутак их је читав рој ... Крв се пење у главу, осећам пиштање у ушима; очи као да су пуне трња, а по челу осетим како ме задахне нека јара, припека, од које осетим несвестицу, час потом избије хладан зној. Досадно, тешко, очајно осећање наступа у таквим часовима.” (Домановић 2009: 223)

Посматрајући свакодневице вредног народа, јунак им чак и завиди на раду, умору и труду јер начин живота који они воде, за њега представља непојмљиви, а жељени облик срећног живота – срећног, макар и у муци.

6. Несрећни слављеник у приповеци „Рођендан”

У приповеци „Рођендан” Ана Живковић (2019: 264) уочава виртуелне јединице које имају доминантан учинак у нарацији: реч је о сплету актуелног и виртуелног, реализованог и неоствареног које уводи читаоца у когнитивни вртлог укрштањем виртуелних нарација и дијалога. Водећи се симболиком наслова, очекивања нагињу ка причи о (нечијем) најрадоснијем дану у години. Међутим, у фокусу је психолошки најкомплекснији од поменутих јунака, несрећни Милан, двадесеттворогодишњак, који не само сутрашњи дан – свој рођендан – већ и све претходне прослављене рођендане доживљава „исто глупо и незначајно” (Домановић 2009: 227). Тако, „[т]рагична контраприповест стоји наспрам прижељкиване утопијске визије” (Живковић 2019: 266). Наратив започиње Милановим психичким растројством изазваним апсолутним разочарањем у себе и живот:

„Да се запитам шта сам ја урадио за двадесет и три године живота? – Ништа! [...] Двадесет и три године постојати на овом свету и ништа не урадити!... Сви овде, у месту мога рођења, мисле да сам много и много урадио, а понеки ми још и завиде, мислећи да сам срећан...” (Домановић 2009: 277)

Жал над судбином првенствено потиче из досад рођенданог времена кога је јунак свестан, но оно што га поражавајуће боли јесте чињеница да су очекивања породице посве велика, а да је он ништа друго до – разочарење. Прошлост проведена у разврату, лумповању и картању довела је до губитка места у свим заводима у земљи, но, како Милан патетично примећује, ни будућност ништа светлија није – она је празна и пушта. Тако „ништаван и безначајан [...] гадан” (Домановић 2009: 278) грози се самог себе и предстојећег дана које на радост и весеље асоцирају, будући да се Миланов дан рођења у породици обележава као својеврсни породични празник среће, љубави и благостања. Меланхолично и

патетично приповедајући о некадашњој срећној породици, Милан, самосажаљевајући се, пати због количине родитељске љубави, бриге и среће поводом његовог присуства и рођендана. Пати – јер сматра да ништа од тога не заслужује. Ти тренуци за њега представљају неиздрживи психички терет, будући да се породична идеја заснива на хвалењу Милана и његових успеха – свега онога шта не постоји. Усамљен у својим проблемима, а сучељен са породичном радосћу, срећом и весељем, јунак: „је био малаксао и немоћан, а у души му је било мрачно и пусто и чинило му се као да је сва та дивота лепог летњег дана само на то да он јаче осети своју бедност и ништавност” (Домановић 2009: 282). Не признавши икоме истину, Милан очајава јер нико не види нерасположење и тугу, те се отуђује у мислима анализирајући почињене грешке. Породични ручак, здравице, похвале и висока очекивања додатно срде Милана: „Милану је све то изгледало као погреб његове среће, као какво опело, или... и сам не зна како, а у ушима му је зујао глас: ’Зар си ти заслужио ово?’ – и он се грозио тога гласа” (Домановић 2009: 284). Милан напушта ручак, осамљује се и у сузама проводи остатак рођендана. Тако рођендан, као најсрећнији дан у години, за слављеника (п)остаје жижа боли, очајања и дубоке туге.

7. Summa summarum

Две иницијалне заједничке црте Домановићевих приповедака о срећи јесу идеализација патријархалних вредности и породица као пример стабилног и поузданог ослоња (уп. Максимовић, 2000: 13). Деградација поменутих ентитета наступа услед индивидуалних одабира књижевних ликова или пак сплета животних околности: патријархалност се ремети, укида и оспорава науштрб прекомерне жеље за задовољствима¹¹, а породица се урушава сопственим погрешним, а за Стевана Симића, и трагичним одабирима. Породица по аутоматизму престаје да буде тзв. окриље среће.

Трећа и кључна заједничка црта јесте управо срећа, односно смисао среће, будући да ликови развијају дијаметрално супротне визије о питању и смислу среће. Штавише, проблематика среће је увек уско везана за несрећу, одакле прозилази међусобно условно дефинисање – јунаци су несрећни због некадашњег (изгубљеног) осећања среће, односно били су срећни док нису доспели до тако танке границе исте са несрећом. У „Разореној срећи”, за Стевана Симића срећа је жељено, патријархално и породично благостање, као и неостварено спајање са вољеном женом. Пример идеалитета среће, за Стевана представља фотографија родитеља са венчања, односно сав угодан и миран живот породице Симић пре трагедије. Што се „Промашене среће” тиче, за Тому је срећа стицање материјалног богатства и слепо робовање новцу у смислу опсесивне потребе за константним поседовањем и таложењем истог. Узурпатор Томине свести је управо представа среће којој је сведок: ћурчијина породица води скроман, али поносан и срећан живот упркос немаштини. У „Срећи” идеалитет среће у

¹¹ Срећа је ограничена својом конституцијом, будући да је епизодичан феномен настао изненадним задовољењем јако нагомиланих потреба (уп. Фројд 1979: 277).

прошлости је представљао разврат, блуд, новац и уживање у свим задовољствима. Из садашњег тренутка, јунак уочава другачије оквире среће: живот рођака на селу испуњен је радом и дечијом грајом. Што се несрећног Милана, јунака приповетке „Рођендан” тиче, тренуци усхићења и среће везују се такође за догађаје у прошлости и препуштање картању, лумповању и разврату. Освешћење наступа када свој рођендан, најрадоснији дан, доживљава супротно – као дан бола, туге и разочарења, будући да је визија среће његове породице заснована управо на том великом дану када (би требало да) су сви окупљени у радости, а то је оно што у јунака уноси немир и отуђење. Дакле, ако се дефиниција субјективног благостања: „састоји [...] од три компоненте: задовољства животом, присуства позитивног расположења и одсуства негативног расположења” (Рајан, Деци 2001: 144), и ако се оне заједно сумирају као срећа, испоставља се како ниједан од анализираних јунака у садашњем тренутку није срећан. Заменивши смисао света с кратковидошћу своје жеље, јунаци самим тим стварају услове за своју несрећу (уп. Галимберти 2018: 77, 78). Одвише негативног расположења и незадовољство вођеним животима јунаке дубоко потреса и сучељава са пређашњим доживљеним „срећним” тренуцима, до те мере, осим у случају Стевана Симића, да се уопште доводи у питање јесу ли и тад, у прошлости, уопште и били срећни или само опијени доминацијом задовољстава над умом и телом. Дакле, за њих је искључиво доживљавање снажних задовољстава, на шта се у ужем смислу речи срећа односи (уп. Фројд 1979: 277) представљало илузорни, епизодични (уп. Владушић 2015: 34) тренутак среће.

Четврта заједничка црта анализираних јунака је фаталистичка предодређеност за страдање. Упркос томе што је „страдање неизбежна последица неке дубоке унутрашње (тематске) неминовности” (Солеша 2015: 65), из приложеног се да видети како је оно у неку руку (не)свесно одабрано погрешним животним корацима. Освешћење о страдању, али и о погрешним изборима, доводи до психологије кајања и осећања кривице, што је пета заједничка црта. Фројд (1979: 346) истиче како је осећање кривице само једна подврста страха, те се као таква налази у позадини свих симптома узурпирања с(а)вести. Истина, у случају Стевана Симића, није уочљив наротив којим се изражава кривица због почињеног злочина, али му с(а)вест до крајњих граница бива, како Фројд каже, узурпирана. Његово изражавање кривице је више посредно, а самосвесно, праћено повученим животом, отуђивањем и дистанцирањем од људи, будући да је и јунак свестан како робијаш у друштву није пожељан. У оквиру тумачења психологије кајања, као идентична појавна црта јављају се сузе. Приликом исповести, у очима Стевана Симића „приметих како блистају сузе” (Домановић 2009: 195). Приповедање о прошлости, трагедији, страдању – па и о срећи, у Стевану буде тугу и бол не само јер га прогоне духови прошлости у виду кривице, већ зато што га прогони велика истина – истина да у њему и његовом животу влада апсолутно одсуство среће. Самопрепознавањем давних преостатака срећног живота и зле судбине доводи до радикализовања сопственог бића у виду отуђења од других, па и од себе, што логично бива његов једини смислени начин живота. Са друге стране, Тома из „Промашене среће” видно осећа кривицу, очајава и каје се, али он то, скривајући

(се) од света, насилно потискује повратком у сујету, себичност и дрскост. Томино потискивање резултат је жеље за одржањем шегртске друштвене маске у којој се једино осећа вредним. Једино исказивање искрених емоција било је много пре но што ће постати одурни штедљиви шегрт, заплакаће приликом напуштања родитељске куће погледом упереним ка брату, ком ће касније одузети све: „Тома је већ с оцем пошао и неколико се пута окретао, погледајући Симу сузним очима” (Домановић 2009: 204).

Парадоксално насловљена „Срећа”, ова приповетка ни најмање не описује срећу као такву, већ индивидуу која у тридесетим годинама, након испуњења задовољстава и трошења новца, запада у кризу жаргонски названу „бедак”. Осећајући у извесној мери кривицу због проћерданог времена, јунак ламентира над својим досадним животом – досадним јер не постоји сфера задовољства која би била новина, а да већ није испробана. На тренутак се чини да јунак осећа кривицу због својих поступака, но осврћући се на текст приповетке, испоставља се да жал настаје услед осећања апсолутне испразности и неиспуњености живота ма чиме. Након сетног посматрања родбине која вредно ради у осмеху, граји и песми (како се приповетка и завршава), јунак „Среће” жели да заплаче, али због свог стања у ком је: „Дође ми нешто тешко, тужно, да хтедох заплакати што зору, свежу зору и прве сунчане зраке, нежне, миле, дочекујем тако бедан, сломљен, утучен” (Домановић 2009: 224). Намера плакања, а потом и изазвано бедно (само) осећање, могу бити место реминисценције на далеку прошлост, на оца, на време када није било срамота заплакати: „Пружи ми и ја пољубих његову испуцану од рада руку и облик је сузама, јер тек рада осетих тугу за кућом. [...] Ја сам стојао према њему, плакао и заклањао лице рукама’ [...] Примајући грош изруке његове станем љубити руку и зајецам у плачу” (Домановић 2009: 220).

На овом месту, погодно је увести шесту заједничку црту јунака, а то је отац. У намери да освети очеву смрт, Стеван чини злочин, те је фигура оца у приповеци „Разорена срећа” круцијална, будући да се узрок и расплет догађаја формирају у вези са овим ликом. Потом, Тома из „Промашене среће” је у свом детињству оца изузетно ценио и слушао јер се на његову иницијативу Тома уопште и одводи у град на занат. Како је и указано, у „Срећи” је фигура оца такође повезана са прошлосту, растанком и љубављу, те јунак у наративу зазива оца захваљујући Богу што није доживео да сина види таквог. У приповеци „Рођендан” је најевидентнија доминација очеве фигуре. Управо „настањеност очевог ауторитета у Милановој несвести” (Живковић 2019: 266) додатно доприноси песимистичном преувеличавању грешне прошлости, што резултира затварањем себе у очајање, у осећање ништавности и наравно сузама: „Милану се завртеше сузе у очима. Диге се и посрћући пође својој соби” (Домановић 2009: 285).

Емотивно најнестабилнији, јунак приповетке „Рођендан” истовремено осећа и кривицу и покајање. Међутим, будући да себе перципира невиним очима породице која у њему види врлине и светлу будућност, Милан стрепи од разоткривања истине, наступајућег разочарања и губитка поверења. Свестан је да би тиме уништио тако неговану породичну срећу. Непрестано се окривљујући за погрешне изборе, Милан једва контролише сузе (уп. Домановић 2009: 278), али

ће ипак остатак овог најтужнијег дана, рођендана, провести у грчу, прећуткивању истине и сузама: „Веселе и даље траје, гајдаш свира, а гости се ухватише у коло. Милан је у другој соби лежао и гушио се од плача” (Домановић 2009: 285). Сузе посматране у контексту психологије кајања код већине јунака не упућују на истинско покајање, већ пре стоје као експресије самосажаљевања.

Седму заједничку црту Домановићевих несатиричних јунака представља отуђење. На основу анализе приповедака, јунаци развијају два облика отуђења: унутрашње и спољашње. Унутрашње би престављало отуђење које се јавља као вид „бекства које никада није удаљавање од некога или нечега већ од самога себе, јер се тек у том бекству одређује сам смисао човековог погледа на себе и живот, на свет и положај у свету” (Јерков 2012: 13). Дистанца начињена не само према себи у садашњости већ и према себи у прошлости, јунаке чини дубоко отуђеним од својих корена, свести, живота, али они тек у тој отуђености стичу услов да промишљају о смислу сопственог постојања и начињеним грешкама. Индивидуални облици унутрашњег отуђења код Стевана, Томе и Милана су експлицитни, јер су кроз наративне увиде детерминисане проблематичне психолошке природе сваког јунака понаособ. Са друге стране, јунак „Среће”, такође отуђен од самог себе, покушава безуспешно да нађе излаз одласком у друштво. Спољашње отуђење било би оно које подразумева друштвено осамљивање. Усамљени, сви јунаци се отуђују од средина у којима живе – Тома живи сам, јунак „Среће” одлази на село, Милан се отуђује од породице, Стеван изриче: „Дружио сам се са многима, али код свију осећах хладноћу и неповерење, страх од мене, и ја сам морао прекинути свако дружење с људима” (Домановић 2009: 193). Најнепосреднија заштита од патње је добровољно осамљење, удаљавање од других, а срећа постигнута тим путем јесте срећа спокојства (Фројд 1979: 278, 279). Дакле, патња је та која узрокује отуђење, а сваки вид повлачења (у себе / ван друштва) вид је природно наметнутог одбрамбеног механизма. Не може се рећи да су јунаци осетили срећу спокојства у отуђењу. Она се једино може навестити у случају Стевана Симића.

Упркос промишљањима о прошлости, грешкама и несрећи, ниједан јунак не показује агилност ка променама у будућности. Заробљени у садашњости и вртлогу очајања, отуђење у коме се налазе, све више их одвлачи од решења: од здраворазумског промишљања о плановима у будућности који би донели промене, нови смисао, нове вредности. Приповетке не дају конкретне епизоде у вези са судбинама јунака, што је осма заједничка црта: Стеван остаје сам у радњи, Тома носталгично посматра друге породице, јунак „Среће” послушкује песму, Милан плаче. Дакле, што се будућности тиче, проблем је тај што је нема. Могуће је окривити јунаке, али и Домановићев поетички подухват, услед ког све приповетке хрле ка одсуству, ка нестајању, ка крају без краја – ка епилогу ког нема.

8. Закључак

Аналитичко раслојавање Домановићевих несатиричних приповедака о срећи започето је универзалном причом о животној промашености њених јунака. У складу са тим, у *недостиглику среће* за одабране јунаке, било је нужно прићи

теоријским увидима о срећи као науци са различитих перспектива. Доспевши једва до првог, а у изузетним околностима код појединих јунака, и до другог степена среће о ком је Нитл говорио, постаје јасно како је срећа као испуњење правог животног потенцијала у апсолутном одсуству. Увидима у узрочну проблематику страдања, у смисаона упоришта среће (у прошлости), у карактеризацију ликова, перспектива начелног разумевања феномена среће разоткрива једну могућност новог разумевања приповедачког опуса Радоја Домановића. Дакле, постаје јасно како је проблематика (не)среће у Домановићевој књижевној поетици уско повезана са феноменом отуђења, деструкцијом патријархалних начела, дестабилизацијом породице, као и са психолошким превирањима која одликују јунаке приповедака.

ЛИТЕРАТУРА

- Владушић 2015: Слободан Владушић, Срећа и моћ, у: *Срећа*, Крагујевац: ФИЛУМ, 31–39.
- Вученов 1959: Димитрије Вученов, *Радоје Домановић (живој, доба и генеза дела)*, Београд: Рад.
- Галимберти 2018: Умберто Галимберти, *Митови нашег времена*, Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Домановић 2009: Радоје Домановић, *Сабрана дела Радоја Домановића*, Књ. 1, Крагујевац: Кораци.
- Живковић 2019: Ана Живковић, *Слика у српском реализму (историјско-поетичка ситуација)*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- Зевник 2014: Luka Zevnik, *Critical Perspectives in Happiness Research: The Birth of Modern Happiness*, Cham, Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer International Publishing.
- Јерков 2012: Александар Јерков, Поетичко изгнанство и немогуће бекство од себе, у: *Егзил(анти): књижевности, култура, друштво*, Крагујевац: ФИЛУМ, 9–26.
- Кевечеш 2003: Zoltán Kövecses, *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Максимовић 2000: Горан Максимовић, *Домановићев смијех*, Београд: Слободна књига.
- Милосављевић Милић 1999: Снежана Милосављевић-Милић, Оквирни приповедач у приповеткама Радоја Домановића, у: *Зборник радова: Књижевно дело Радоја Домановића – Ново чиниље*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу, 93–111.
- Николић 2015: Часлав Николић, Роман о Лондону: где је ту срећа?, у: *Срећа*, Крагујевац: ФИЛУМ, 123–129.
- Нитл 2006: Daniel Nettle, *Happiness: The science behind your smile*, Oxford: Oxford University Press.
- Нитл 2008: Daniel Nettle, *Introduction. In happiness: classic and contemporary readings in philosophy*, ed. S. M. Cahn and C. Vitrano, New York: Oxford University Press.
- Рајан, Деци 2001: Ryan, R. and Deci, E., *On happiness and human potential: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being*, Annual Review of Psychology, 51, 141–66.

Солеша 2015: Биљана Солеша, Трагично у несатиричној прози Радоја Домановића, у: *Синџезе*, год. 4, бр. 8, Крушевац: Висока школа струковних студија за васпитаче, 63–75.

Ђосић 2008: Павле Ђосић и сарадници, *Речник синонима*, Београд: Отворена књига.

Фројд 1979: Сигмунд Фројд, *Из културе и уметности*, Нови Сад: Матица српска.

THE MEANING OF (UN)HAPPINESS AND ALIENATION: TOWARDS DOMANOVIĆ'S PSYCHOLOGICAL STORY

Summary

The main purpose of the paper is to reexamine the phenomenon of happiness, as well as to answer the question of the characterization and experiences of happiness in Domanović's stories about happiness (*Razorena sreća*, *Promašena sreća*, *Sreća*, *Rođendan* (birthday as the happiest day of the year)). The next level of analysis includes the interpretation of Domanović's characters, with the help of which the motives of (un)happiness and alienation, as well as the types and degrees, are re-examined. This allows us to gain a more complete insight into the problematic of the works. In the short stories, dealing with psychological characterization, we try to point out the complexity of the symbology of happiness, the nature of which is presented as multi-problematic: the debatable definition of happiness leads the heroes down a path of alienation, on which, often brought to the existential limit, they begin to question the meaning of life and existence. Therefore, the boundary between happiness and unhappiness remains broken and conditioned by the specific experience of these two phenomena, which leads to the fact that the heroes, striving for "happiness", are transformed into unhappy, alienated, despair-filled identities. Following the threads of tragic destinies, the psychological dimension of the characters is depicted through the individualization of the characters, with a special focus on the symbolic aspects of happiness as a deceptive philosophy of life.

Keywords: stories about happiness, prose, Radoje Domanović, psychological characterization, happiness, alienation

Aleksandra V. Čebašek Nešković